

Maky hanlygy

Category: Kitapcy,Taryhy makalalar

написано kitapcy | 22 января, 2025

Maky hanlygy MAKI HANLIĞI

Azerbaycan'ın batı kısmında kurulan Makı hanlığının arazisi küçük ve nüfusu azdır. Coğrafi durumu bakımından Azerbaycan tarihinde kendine has izler bırakmıştır. Bu hanlık başka hanlıklardan farklı olarak, varlığını uzun süre koruyabilmiş ve İran'a bağlı olarak, 1920'li yıllara kadar bağımsızlığını koruyabilmiştir.

Ne yazık ki, Makı Hanlığı'nın tarihi pek az araştırılmıştır. Merhum N.İ.İshaki'nin 1966 yılında yazdığı ve savunduğu master tezi[1] istisna, hanlığın tarihine ait, ciddi bir araştırma eseri ortada yoktur. Adı geçen eserde bir takım kusurlara rastlanır. Hanlığın ekonomik tarihi nispeten detaylı araştırıldığı halde, siyasi tarihi çok kısa ve yetersiz şekilde yansıtılmıştır. Mesela, kimi hallerde birbirine aykırı fikir ve mülahazalara rastlanır. Rusya ile ilişkileri aşırı düzeyde abartıldığı ve idealize edildiği halde, hanlığın Türkiye ile sürdürdüğü ilişkiler yanlış yorumlanmış ve geçirtilmiştir. Biz N. İshaki'nin adı geçen tezini geniş boyutta kullanmakla beraber çoğu zaman ilk kaynaklara başvurup hanlığın nispeten objektif tarihini ortaya koymaya çalıştık.

N.İ.İshakî'ye göre Makı adı Midiyalıların bu bölgeye gelmelerinden sonra meydana gelmiştir (mad-guh yani Midiya dağı veya Mar guh-yılan dağı). Azerbaycan Türkçesinde kalın ve ince, yuvarlak ve düz seslilerin uyumuna göre halk onu Maku yerine Makı adlandırmıştır.[2]

Makı kalesinin bulunduğu vilayet kalenin adından dolayı XVII. yüzyıldan itibaren Makı vilayeti olarak adlandırılmıştır. Makı ülkesi Safevi döneminde Çukursed Beylerbeyliği'nin terkibine dahil idi.

XVII. yüzyılın ortalarında aynı vilayet kuzeyden İrevan hanlığının güney kısımları ve Gapanat, doğudan ise Gotur nehri, güneyden Hoy vilayeti ve Gotur bölgesi, batıdan ise

Türkiye'nin Van, Doğu Bayezit ve Malazgirt şehri ile komşuydu.[3] Küçük Ağrıdağ'dan ayrılan dağ silsilelerinin ikisi paralel şekilde doğuya doğru yönelerek, onlardan biri Kırçındağ (3300 m. yüksekliğinde) Makı'nın güneyinden, diğeri ise, yani Sarı Dağ, Makı'nın kuzeyinden geçiyor. Kırçındağ'ın uzantısı Makı'da Sebet dağı idi (1500 m. yükseklikte). Sebet dağı şehrin güneyine paralel olarak geçmektedir. Sarı dağ ise yarım daire şeklinde şehri batı, kuzey ve doğudan kapsıyor, iki üç noktada Sebet dağına yaslanıyor. Böylece, şehir doğal bir istihkamı oluşturur. Dağların birbirine yaslandıkları iki nokta batıdan ve doğudan tek noktaları veya doğal büyük kapılarıdır. Şehir batıdan ve doğudan taş duvarla çevrelenmiştir. Şehrin yerleştiği arazi kuzey istikametinde giderek yükseliyor, nihayet, kuzeyde tam şakulı yönünde kaya ile sınırlanıyor. Bu kayanın içinde 50-70 m. yüksekliğinde yatay olarak yüz metre uzunluğunda bir mağara vardır. Mağaranın önünde uzunluğu boyunca pek titizce yapılmış korniş çekilmiştir. M.Ö. 900'lü yıllarda yapılan bu korniş Haldey dönemi yapıtıdır ve zincir gibi kayanın kuşağına sarılıdır. Bu yüzden onu "Zincirli kaya" diye de adlandırırlar.[4] Şehrin güneyinde Sebet dağının eteğinde Zengimar veya Zengibar nehri siyah volkanik taşlar üzerinden pek keskin şekilde akar. Nehrin yatağının derinliği 8-15 m., eni ise 12-20 m. arasındadır.[5]

XV. yüzyılın başlarında Makı'da Karakoyunlu Kara Yusuf'un emri ile geniş yayla ve kışla alanlarına sahip olan Mahmudiler, kendi arazilerini Van'dan Nahçıvan'a ve Kotur'dan Ağrı Dağı'na kadar uzanan bir mesafede genişletmişlerdi.[6] 1642 yılında ise II. Şah Abbas Mahmudileri Makı'dan kovalayıp ülkenin yönetimini Han Ali Sultan'ın şahsında Bayat beylerine bırakmıştır. Bundan sonra Makı idaresi Bayatlarda kalmıştır.[7]

Nadir Şah Makı hakimi İbrahim Bey'den vergi ve askeri kuvvet almakla yetinerek, ülkenin yönetiminin Bayatların elinde kalmasını onaylamıştır.[8]

Nadir Şahın sert vergi siyaseti Makı'da da bir hoşnutsuzluk meydana getirmişti. Makı halkı önceki yıllarda vergilerden

muaf tutuldukları halde, daha sonra onlardan da vergi alınmasına başlanmıştır.[9]

Makı'da bağımsız devlet kurumunun meydana gelmesinde bu vilayetin özel durumu ve coğrafi tutumunun da önemli payı olmuş, onun merkezî hükümetin denetiminden çıkmasına ve özgürleşmesine elverişli şartlar yaratmıştır. Makı vilayeti iki rakip devletin -Türkiye ile İran- arasında kurulmuştur. Bu ülkenin ilbeyleri, hakimleri bu iki devletten birinin baskısına uğrayınca diğerinin himayesini ve desteğini kullanıp kendilerini koruyorlardı. Bu da kimi vakit yarı özgür ve kimi vakit de bağımsız kalmaları için kendilerine uygun şartları sağlıyordu.

Makı vilayeti Mahmudi Kürtlerinden alınıp Bayat Türklerine geçtikten sonra da sultanlık olarak adlandırılıyordu ve Han Ali Beye sultan unvanı verilmişti. Şah Sultan Hüseyin Makı kalesinin ve bu ülkenin Türkiye ile sınırlarının korunmasını Makı'nın Bayatlı beylerine bırakmıştı. Bu hizmetin karşılığında da onlar vergilerden muaf tutulmuşlardı. Makılılar şah ordusuna 150 süvari verecek ve hazineye her yıl sürekli şekilde 580 tümen 2888 dinar ve avariz ödeyecektiler.[10] Makı ülkesi İran'a tabi bulunan en uç vilayetlerden biri idi. Onu İran'ın merkez vilayetleri ile birleştiren stratejik yollardan yoksun bulunuyordu.

Makı şehri doğal istihkam şeklinde idi; şehrin etraf duvarı pek dayanıklı Makı kalesi ve büyük barınak oluşturan dağ arası mağarayla birlikte kale içinde su çeşmelerinin, pınarlarının bulunması şehri uzun süre savunmak imkanı yaratıyordu. Emir Timur ve I. Şah Abbas bu kaleyi ele geçirememişlerdi. Hanlığın kuzeybatı kısmında Küçük Ağrı Dağı'nın güneyinde bulunan enli dereyi oluşturan bir barınak yeri idi. Burada derin ve dolanbaç mağaralar bulunuyordu.[11]

1722 yılında ayaklanan Afgan kabileleri Safevi Devleti'nin başkenti İsfahan şehrini kuşatınca Makı Bayatlarının lideri İbrahim Bey uygun fırsatı kullanarak bağımsız hareket etmeğe başladı. Nadir Şah Azerbaycan'a yaptığı ikinci seferinde Nahçıvan'dan İran'a gideceği zaman Makı'dan Safevi döneminde olduğu gibi 150 silahlı atlı ve vergi istemişti. Makı hakimi

İbrahim Bey Makı'nın alınmazlığına güvenerek bu talebi yerine getirmekten vazgeçmişti.[12] Fakat Nadir Şah kendi seferinden dönerken İbrahim Bey onun Makı'yı kuşatacağından korkarak kendi oğlu Ahmet Beyi 100 atlı ile Nadir Şah'ın barınağına göndermişti, Ahmet Bey savaşlarda pek çok başarı gösterdiği için Nadir Şah ona sultanlık rütbesi verip pişdarhana reisi olarak tayin etmişti.[13] (piş-Fars dilinde ön, karşı; hane-ise ev anlamına gelir). Pişdarhane şahın sefer sırasında onun önünde hareket eden haremhaneye deniyordu.[14]

Nadir, Horasan'ın Fethabat köyünde 1747 yılı Haziranı'nda katle getirildiği sırada, Ahmet Sultan haremhane etrafındaki çadırlardan birinde bulunuyordu. O, sabah erkenden karısı ile beraber en kıymetli mücevheratını alıp Tebriz'e, oradan da Makı'ya gelmişti.[15] O, babası İbrahim beyin yerine tahta oturdu, Makı hakimi oldu ve kendisini bağımsız han ilan etti. Ahmet Hanla İrevan (Revan) ve Nahçıvan hanları arasında akrabalık bağları bulunuyordu. Horasan'dan alıp getirdiği kadın ile evlenmiş bulunduğu için Gence hanı ile de akrabalık ilişkisi kurdu.

Ahmet Han müttefiklerinin yardımıyla hanlığı geliştirip güçlendirdi. Hanlık başlangıçta ortalama 60-70 köyü bulunan iki bölgeye sahipken sonraları 340-400 köyü kapsayan 14 bölgeyi bir hanlığa çevrilmişti.[16]

Makı hanının kendisine tabi bulundurduğu arazilerden biri de Çörs sultanlığı idi. Çörs sultanlığı 1747 yılına kadar Makı ülkesinden daha büyük ve güçlü olmuştur. Makı hakimleri bey, sonra ise sultan unvanı taşıdıkları halde Çörs hakimleri han ünvanını taşıyorlardı. XVII. yüzyıl ortalarında Makı sultanlığı ortalama 150 mülazim (savaşçı asker) hazırladığı halde, Çörs sultanlığı 300 mülazim hazırlıyordu.[17]

Makı hanlığı Erivan'daki Bayat Türkleri ve Kacarlarının yardımıyla kendisinden güçlü olan Çörs Sultanlığı'nı kendisine bağlamıştı. Çörs'ün Makı hanlığına bağlanmasıyla buradaki sultanlık kaldırıldı. Çörs kasabası Makı hanının malikanelerinden birine çevrilmiş bulundu.[18]

Makı hanının arazilerinden biri de Avacık bölgesi olmuştur. Avacık Terekemeleri Makı Bayatlarının müttefiki bulundukları

için Makı hanı bu bölgeyi silah kullanmadan, kendi tabiyetine almakla yetinmişti. Hanlığa tabi bulunan arazilerden biri şerur bölgesi idi. Ahmet Han hanlığın arazisini kendi oğulları arasında bölerken aynı bölgenin Aras nehrinin güney tarafında bulunan kısmını büyük oğlu Hüseyin Han'a, kuzeyde bulunan kısmını da küçük oğlu Hasan Han'a vermişti. Hasan han bir süre sonra Erivan hanına bağlanmıştı.[19]

Makı'nın başlıca 5 bölgesi, aypara, aybasar, Sarısubar, Arazkenarı ve Geclerat tarım alanıdır. aypara bölgesinin merkezi olan Karaziyaeddin köyü pamukuluğun gelişmesiyle kasabaya ve ticaret merkezine dnmşti. aypara bölgesinde fazla miktarda pamuk yetiştiriliyordu. Bölge aynı zamanda büyük çapta meyve bahçeleri ve üzüm bağları ile n kazanmıştı. Burada bitki yağı hazırlamak için zeyrek, etene vs. gibi yağlı tohumlar yetiştiriliyordu. Hazırlanan bitki yağları gıda ürünü olarak değil de, yakıt olarak kullanılıyordu. Kasaplık mandaların beslenmesi için de aynı yağlar kullanılıyordu. Askeri kışlaların ve kalelerin aydınlatılması için de bu yağlardan yararlanılıyordu.

aypara bölgesi büyük ormanlıklara sahipti. aypara'da sanayi bitkileri dışında çok miktarda beyaz, sarı buğday ve avdar yetiştiriliyordu.[20] Bu buğday iri taneli ve güzel olsa bile, kalite bakımından köy yerlerinde yetiştirilen buğday türünden geride kalıyordu. Dağ köylerinin yazlık kızıl ve ak buğdayı küçük, uzun, şeffaf ve dolgundu. Onların pişirilme sırasında artışı hayli fazla olup, ekmeği tatlı ve leziz oluyordu.[21]

aypara'da toprakların fazla verimli olması dolayısıyla toprak sahipleri toprağı sadece köylülere vermiyor, reaya olmak hakkını da altın paraya satıyorlardı. Onun için bu bölgede bulunan tarlaları-ekin alanlarını "zer herid" diye adlandırıyorlardı. Bu toprağı işleyen köylü veya ifti tüm vergilerle birlikte zer herid vergisi veriyordu.[22]

aybasar bölgesinin toprağı çakıllı ve suyu aypara'ya kıyasla az olduğundan pek verimli değildir. Bu bölgede pamuk, bugday, arpa ve mısır yetiştirilirdi. Bölgenin merkezi Araplar köyü idi.[23] Sarısubasar bölgesi Sarısu nehrinin etrafında Türkiye sınırında yarı kayalık tepeler üzerinde kurulmuştu. Köylerinin

bir kısmı düz alanda, diğer bir kısmı da dağlık arazide bulunuyordu.

Makı Hanlığı'na bağlı Aralık bölgesinde üzümçülük daha fazla gelişmişti. Üzümçülüğün daha fazla geliştirildiği yerler Karakoyunlu ve Makı şehrinin civar tarafları idi. Makı şehrinde yaşayan 250 Ermeni ailesi şarapçılıkla uğraşıyordu. Karakoyunlu'da yaşayan Karakoyunlu Türk(men)leri Eli Allahi tarikatına mensup olduklarından şarabı haram saymıyorlardı.[24]

Makı hanlığının dağ köylerinde, bu arada Sökmenabat ve Karadere'de yerel nüfusun ihtiyaçlarını karşılayan çavdar, arpa ve bir tür kırmızı renkli buğday yetiştiriliyordu.[25]

Kesin olmayan verilere göre Makı'da yıllık olarak 10 bin hektar tarladan 8 bin ton tahıl, 5 bin hektar toprak alanından 5 bin ton arpa, 1120 ton bezelye, mercimek, 750 hektar tarladan 2850 top pamuk ürünü alıyorlardı.[26]

Makı Hanlığı'nda şu toprak biçimleri mevcuttu:

Mülk: Onu almak, satmak, miras olarak vermek, bağışlamak, kiraya vermek, rehine koymak, değiştirmek mümkündü. Yalnız toprak alanları değil, su kaynakları, binalar ve çeşitli tesisler de mülk sayılabiliyordu.

Süyurgal ve Tiyul: Süyurgal kelimesinin lügat anlamı bağışlamaktır. XII-XIV. yüzyıllarda ağanın hizmetçilerine verdiği bahşış böyle adlandırılıyordu. Tiyul ise XV. yüzyıl müellifi Abdürrezzak Semerkandi'nin fikrine göre askeri komutanların tükettiği yiyecek ve gıda maddelerine deniyordu.[27] yüzyılda Azerbaycan hanlıklarında tiyul daha karakteristik mülk biçimi idi. Makı ve bazı diğer yerlerde tiyul ve süyurgal eş anlamlı kelime olarak kullanılıyordu. Mesela Kerim han Zend'in 21 Şubat 1776 yılı tarihinde Nahçıvan hakimi Hacı Aligulu hana yazdığı fermanında, Nahçıvan'ın ve Azadcıra'nın ona her zaman için süyurgal ve ebedi tiyul unvanı ile kaldığından söz edilir.[28]

Tiyul ve süyurgal ömürlük, kimi hallerde de kalıtsal olabilirdi. Bu hallerde tiyuldarın ve onun haleflerinin tiyulu

veren kişiye ve onun mensup bulunduğu hanedana sadakatle hizmet etmesi gerekiyordu.[29] Tiyuldar ve süyurgal sahibi aynı emlakı satamaz, değıştirmek veya rehine koyamaz, yalnız onun gelirini kullanabilirdi.

Halise Topraklarının lüğat anlamı halis kelimesinden gelmektedir. İ.P.Petruşevski'ye göre hass veya halise divana verilen tüm vergilerden muaf tutulmuş özel mülkiyettir.[30] Halise hükümdarın direkt olarak hakimiyetinde bulunan topraklara deniyordu. Hass ise onun özel topraklarına deniyordu. Hükümdarın ölümünden sonra onun hasse toprakları, tüm evlatları arasında şeriat yasalarına dayanılarak dağıtılıyordu Halise toprakları ise yalnız tahta oturan kişinin mülkiyetine geçiyordu.[31]

Karakoyunlu, bölgesi köyleri, bu arada Karazemi, Sof, Merkenler, Akbulak, Kızılcakale, İnce, Ötüre, Hızırlı, İmkesu, Zenmire vs. halise topraklarının terkiğine dahildi.

Mazbute (müsadere edilmiş, el koyulmuş) topraklar: Orta Çağlarda hükümdarlar merkezî hükümete tabi bulunmayan ve askeri mükellefiyetleri yerine getirmeyen ağaların arazisini zaptediyorlardı. Bu tür topraklar mazbute topraklar diye adlanıyordu. Kimi İran yazarları ve Sovyet araştırmacıları mazbute toprakları halise topraklar içine dahil etmiş ve onu haliseyi-mazbute adlandırmışlar. Fakat mazbute topraklar XVIII. yüzyılın 2. yarısından itibaren ortaya çıkmış ve devlet hazinesinde haliseden farklı olarak ayrıca deftere kayda geçirilmiştir.[32]

Vakıf Toprakları: Herhangi bir mülk sahibi kendi mülklerinin bir kısmını, tüm emlakının üçte birinden fazla bulunmaması şartıyla kutsal mekanlara, ziyaret yerlerine, camilere, Hristiyan veya Yahudi mabetlerine ve diğer dinsel ocaklara verebilir veya belli dinsel merasim ya da törenin düzenlenmesi için kullanabilirdi. Bu topraklar vakıf toprakları olarak adlandırılıyordu. Bu tür toprakları idare eden kişiye müteveli deniyordu.

Müteveli vasiyet eden kişinin vasiyatnamesine dayanılarak tayin edilirdi. Vasiyet eden kişinin tayin ettiği müteveli

öldüğü taktirde, yeni bir mütevellî şeyhülislam veya imam tarafından tayin olunuyordu. Mütevellî vakıf topraklarını satmak, değışmek, rehine koymak veya bağış yapmak hakkına sahip bulunmuyordu, fakat onun gelirini tesbit edilmiş kurallar üzere harcayabilirdi.[33]

Vakıf toprakları vasiyet eden kişinin iradesine bağlı olarak belli kişinin veya kişilerin, bu arada vasiyet eden adamın evlatları yararına da verilebilirdi. Böyle vakıflara “vakfe-tefvizi” denirdi.

Tefvizi-vakıf evladların hayrı için kullanıldığında “vakıf bar-elad”, toplumun hayrına kullanıldığında “vakıf ber cemaat” diye adlanıyordu. Mirasçılarının vakıf yolu ile kendi ana babalarından aldıkları malikanelere sahip olmasının kalıtsal olarak kurallar üzere elde ettikleri malikanelere kıyasla üstünlüğü şundan ibaretti ki, mülke vakıf yolu ile sahip olma, ona bir türlü dinsel özgürlük veriyor ve aynı malikanelerin diğer ağalar ve ruhaniler tarafından tutulmasına dinsel bakımdan engel oluyordu. Vakıf yolu ile benimsemenin diğer bir ayrıcalığı da şundan ibaretti ki, vasiyet eden kişinin evlatları mirasyedi olsa bile bahçeleri, köyleri satıp veya rehine koyup ellerinden çıkarmak hukukuna sahip değillerdi ve topraklar kuşaktan kuşağa geçiyordu.

Makî vilayetinin Türkiye ile komşuluğu ve belli dönemlerde Osmanlıların hakimiyeti altında bulunması sonucu, toprak mülkiyeti biçiminde Osmanlı Devleti’nin belli bir etkisi de görölüyordu. Böyle ki, Makî hanlığında zeamet, tımar, ev-ocak veya “ocaklık evacık, “at-arpalık” gibi toprak mülkiyeti türlerine rastlamak mümkündü.[34]

Muaf Toprakları: Belli şartlarla reaya vergilerinden ve mükellefiyetlerinden kısmen veya tamamen, geçici olarak veya daimi azad edilmiş köylüye ve keza bu köylünün kullandığı topraklara muaf deniyordu. Ağaların-hakimiyeti altında bulunan arazinin bir kısmı veya tüm arazi divani vergilerden muaf tutulabilirdi. Bazen tiyul fermanı muaflık hakkı ile beraber verilirdi... Muaflık daimi veya geçici, şartlı veya şartsız, tam veya nisbi olabilirdi. Muaflık belli süre için sınırlandırıldığında

ona geii muaf deniyordu. Örneğin, ham toprakları canlandıran, yahut harabe köyleri onarıp mamur yapan köylüler elde edilen razılaşmaya ve ya hanın verdiği fermana dayanarak belli süre için bazı vergi ve mükellefiyetlerden muaf tutuluyordu.

Belli bir kişi kullandığı toprağa göre vergilerden ömürlük muaf tutulunca ona ömürlük muaf deniyordu. Bazen bir kişinin kendisi ve sonraki kuşağı kullandıkları toprağın vergilerinden kısmen veya tam muaf tutulabilirlerdi. Ona daimi veya meslem muaf deniyordu. Bu türden topraklar hazinenin gelir defterinden çıkarıldığı için onlara “kalemde salınmış” topraklar da denirdi.[35]

Muaflık belli askeri veya idari hizmetin yerine getirilmesi için de verilirdi. Bu kural çiftçi, köylü muaflığına aitti. Köylü hana belli hizmeti göstermek veya kendisine sadık kalmak şartıyla vergilerden ve türlü yükümlüklerden muaf tutuluyordu, tabii bu muafklar da ya kısmen veya tam şekilde bulunuyordu. Bu tür muafkları alan köylülere tarhan derinordu. Tarhanın sadakatinden şüphelenilince o tarhanlık hakkını kaybetmiş olurdu.[36]

Kaydetmek gerekir ki, muaf toprakları mülk, vakıf, tiyul, süyurgal ve halise toprakları dışında ayrıca bir mülkiyet kategorisi değildir. Bu tür topraklar adı geçen mülkiyet kategorilerinin birbirinin içinde bulunabilir. Toprağın terkedilmesi, vakfedilmesi vs. gibi mülki emeller muaflık hakkını kaldıramazdı.

Makı Hanlığı’nda nüfus tüm vergileri ödüyor ve bir dizi mükellefiyetleri yerine getiriyordu. Önceleri şah hazinesine verilen vergilerin bazıları kaldırılmıştı; bir kısmı ise o sırada şah hazinesine veriliyordu. Bir takım vergilerin adı değişmiş, bazı vergiler de tamamile kaldırılmıştı.[37]

Bu vergiler şunlardır:

Farsça **menfaat** anlamına gelir: Köylünün kendisi için ekip diktiği topraklardan mülk sahibine verilen gelirdir. Kerim han Zend’in fermanlarında “Behreyi-mahsül” yerine, Menafei-mahsül”

üründen alınan menfaatler ve medahil /gelir/ kelimesi kullanılır.[38] Petruşevski'ye göre "behre" mal- cihat kelimesinin eşanlamıdır.

Makı Hanlığı'nda behreyi malikane tüm köylerden aynı miktarda alınmıyordu. "Sot, Araplar köyünde 1/10, Karabulak'ta 1/5, Karazemi'de, Karaziyaeddin'de 1/3'tür. Behre toprağın kuru veya sulu olmasına bağlı olarak farklı uygulanır, kuru toprakta 1/10, sulu toprakta 1/5, yahut 1/3 oluyordu.[39] Mülk sahibi kendisi tohum verince çeltik mahsülünden 1/2, pamuk mahsülünden 1/5 kısım behre alınmıyordu.

Ark veya çeşme suyu ile sulanan yerlerde mülk sahibine verilen behre tüm mahsülün beşte biri kadar idi. Bu köylerde anane üzere kuru topraklardan beşte biri behre olarak alınmıyordu.

Hanlığın yayla köylerinin çoğu beşte bir oranında behre veriyorlardı. Bazı köylerde sulama için alınmadığından onların toprağı verimli ve akar suyu bol olduğu için bu köylerde elde edilen mahsülün üçte biri behre olarak alınmıyordu.

Salyane: Salyane Farsça yıllık anlamına gelir. Salyane vergisi mahsülün miktarına bağlı değildir. Her zenginden[40] yılda dört litre, orta halliden iki litre, fakirden bir litre[41] yağ alınmıyordu: Zengin, fakir, her evden bir cüce toplanmıyordu.

Sıra Otu: Her zenginden yüz bağ, yarı zenginden 50 bağ ve fakirden 25 bağ ot alınmıyordu. 5 bağlı ot kuvvetli öküzün taşıyabileceği ota denk idi ve köylüler ona "harvar" diyorlardı (harvarın anlamı ise bir ulağın taşıyabileceği yüküdür). Bir öküzün çekebileceği saman bağlısına da harvar deniyordu.

Darugeki: "daruga". Moğolca bir kelimedir. «Ki» ise Farsça bir ekdir. "Darugeki" Azerbaycan Türkçesinde "darğalık" demektir. "Daruge" kelimesi Moğol işgali ile ilgili olarak Azerbaycan ve Fars diline girmiştir. Safevi döneminde vilayet-polis idaresi başkanına ve şahın defterhanesi başkanına ve bir dizi saray idaresi reisine de darğa deniyordu. XVII. yüzyılın ikinci yarısında ve XIX. yüzyıl başlarında ise bu ad hanın veya kudret ve etki sahibi beylerin malikanesini idare eden

kişilere de deniyordu.

Makı Hanlığı'nda mülk sahibine behre ve diğer vergileri biriktiren hizmetçiye da darğa deniyordu. Darğanın yiyecek ve diğer iâşe harçları, yatak, atının besi yemi vs. köylüler tarafından ödeniyordu.

Gizir Hakkı: Gizir köyde güvenlik işine bakan kişiye ve bekçiye deniyor. Her köylü toprağa göre gizir hakkı veriyordu. Gizir hakkının miktarı olağan gizirle reaya arasında yapılan sözleşmeye bağlı idi. Her zengin yarım somar[42] (36 kg.) buğday ve yarım somar arpayı gizir hakkı olarak vermektedir. Bunun dışında her aileden bir kişi yılda bir gün gizirin tarlasında, ücretsiz olarak çalışmaktaydı.

Bayramlık: Bayramlık mülk sahibine ulaşan pay idi. Köylü Nevruz, Ramazan, Kurban vs. Bayramlarda, koç gününde[43] mülk sahibine bayramlık getirmekteydi. Bayramlık bahşış ve pay olarak hesaba koyuluyordu ama zorunlu değildi. Fakat ağanın ekonomi dışında zorunluluğa dayanan hakimiyeti bayramlığı köylü tarafından vergi olarak ödemeğe zorluyordu.

Mevsim “payları”: Yılın her mevsiminde her köylünün kendi mahsüllerinden hana pay götürmesine denmekteydi.

Novbarcılık: Novbar Farsça yeni meyve demektir. Bağlı-bostanı bulunan köylülerin bağlarının ve bostanlarının birinci mahsüllerinden hana pay götürmeleri gerekirdi.

Maliyet:[44] Makı Hanlığı'nın reayası her öküz çifti için belli miktarda maliyet vermektedir. Maliyet nakit para olarak alınıyordu. Her öküz çifti başına maliyet bir tümendi. Her erkek at için 5 gram, her koyun veya keçi için bir abbası maliyet alınıyordu (bir abbası 1/5 grama denkti).

Oda Harcı: Han veya onun hizmetçileri, köye geldiğinde onların tüm harçları köylülerce ödenirdi.

Toyluk (düğünlük): Toprak sahiplerinin veya köylünün ailesinde düğün sırasında, köylü tarafından hana toyluk götürülürdü. Bu toyluğun miktarı köylünün zenginlik düzeyine bağlı idi. Toyluk sunulurken, toprak sahibi onu kabul etmekle, düğün töreninin

düzenlenmesine izin veriyordu.

Yük Taşıma: Toprak sahibinin satış veya yiyeceği için götüreceği tahılın bir kısmının vs. yiyecek, gıda malları köylüler tarafından kendi yük hayvanları ile taşınması gerekirdi.

Mirzeyana: Köylülerin tartışmalı meseleleri çözülürken veya onların dilekçelerine uygun cevap verilirken, köylünün mirza için belli bir payı vermesi gerekirdi. Yeni toprak alan köylüler de mirzeyana veriyorlardı. Yılda toplanan maliyatın miktarına bağlı olarak Mirza için belli oranda pay ayrılması gerekirdi. Köyü kiralayan kişi kontratın yazılması için de mirzeyan vermekteydi.

Otlak Hakkı: Hanlıkta mal-davarı fazla bulunan köylüler köyün otlak yerlerinden (örüşünden) hariç bulunan ağılları (öğle sıcağında hayvanların tutulduğu çatısı bulunan yer) ve arazileri belli parayla kiralayıp veya koyun başına düşen para hesabıyla her koyun için 4 şahı nakit parayı toprak sahibine vermesi gerekirdi.

Yakıt: Maki şehrine yakın bulunan köylüler hanın aşçıhanesinin /yakacaklarının/ bir kısmını veriyorlardı. Han ailesinin köyde bulunduğu sürede gereken yakacak da köylüler tarafından karşılanıyordu.

Biğar: Başka hanlıklarda olduğu gibi, Makı hanlığında da köylünün üzerine düşen emek mükellefiyeti idi. Feodalın malikanesinde yaşayan köylü parasız yani bedava şekilde veya hükümet çıkarına istihkam inşa edip, yol veya kanal açmak, kereste taşıma, sulama işlerine katılmaktaydı. Bigar kelimesi yerine biyar veya biyara kelimeleri de kullanılıyordu.[45]

Ulam: Hükümet postasında çalışan atlı veya yaya ulak için alınan vergiye deniyordu. Ulamcı çiftçilikle uğraşmazdı. O yaşamını köylülerden aldığı “ulamcılık hakkı” ile sürdürüyordu. Ulamcı işine gönülsüz şekilde gidiyordu. Makı köylerinde en zayıf ve değersiz hayvanı “ulamcı yabısı” ve gönülsüz çalışanı da “ulamcı” diye adlandırıyorlardı.[46]

Çerik: Çerik Moğol kelimesidir ve Moğol istilas döneminde

askeri takımlar anlamında kullanıyordu. Çeriklerin silahlanması köy halkı tarafından karşılanıyordu. Onlar çağrıldıklarında silahlarıyla hanın emrine giriyorlardı ve hanın çağırdığı sırada hemen kendi silahı ile hanın emrinde hazır bulunuyordu.

Makı'da başka müslüman ülkelerinde bulunduğu gibi dinadamları ve dinsel merasimlerin yerine getirilmesi için özel dinsel vergiler zekat, hums, nezir, mersiye hakkı vs. toplanıyordu.

XVIII. yüzyılda Makı vilayetinde köylüler toplumsal durumuna göre üç gruba bölünüyordu: reaya, esnaf ve karalar (işsizler).

Reayanın[47] lügat anlamı şöyledir: Rea Arapça beklemek ve korumak demektir. Reaya ise sürüyü koruyan ve hayvancılıkla uğraşan kişiye deniyordu. Reaya yurttaşlık anlamında da kullanıyordu. Makı köylerinin ortalama yüzde 80-85'ini reayalar oluşturunuyordu. Bu köylülerin pay toprakları, çiftlikleri ve çiftcilik araçları bulunuyordu. Makı Hanlığı'nda reaya kendisi de üç tabakaya ayrılıyordu: hampa, yarımhampa ve tırnak.[48]

Hampalar reayaların sayıca azınlığını oluşturunuyordu. Onlar reayanın yukarı ve varlıklı kısmı idiler. Hampa köylünün iki-üç çiftti, yani 4-6 öküzü, üç işçi erkeği oğlu ya hizmetçisi bulunuyordu. Onun 3-8 baş ineği, 40-80 baş koyunu ve diğer evcil hayvanları bulunuyordu.[49] Kendi çiftliklerinde rençper erkek ve kadın emeğini kullanıyorlardı. Kimi hampalar zenginleşmişti. 200 koyun ve bir hayli sığır ve altınları vardı. Onlar kendi hizmetleri karşılığında handan beylik ve sultanlık unvanı alıyorlardı.[50] Karaziyettin ve Karabey köylerinin sultanları ve beyleri aynı hampalardan idiler.

Yarı hampalar da 3-5 öküzü, 2-3 ineğe, 10-15 koyuna sahiptirler. "Tırnağın" ortalama 2 öküzü, 1-2 ineği, 2-6 keçisi ve koyunu bulunuyordu. Bunlar reayanın aşağı tabakasına aittiler. Onlar zengin köylülerin topraklarında çalışıyorlardı.

Rençber,[51] Orta Çağlarda İran'da ve ona bağlı ülkelerde kendi çiftliği-iş hayvanı ve aletleri bulunmayan, başkasının toprağında onun araçları ile çalışan köylüye deniyordu.

Rençber elde ettiği ürünü mal sahibi ile bölüşüyordu. Bu bölğü toprağın verim düzeyine, sulanma sistemine ve verimlilik düzeyine bağılı bulunuyordu. Mülk sahibi hazır üründen tohum alıyor, geriye kalan ürün malsahibi ile rençber arasında bölünüyordu. Ürünün az olduğu yıllarda rençbere pek az miktarda pay verilirdi. Sulanan yerlerde toprak sahibi bir pay, su sahibi bir pay, işçi hayvan sahibi bir, tohum sahibi bir pay ve nihayet rençber de bir pay alıyordu. Bu tür bölgüde rençber paydan birini aldığı için çeyrekçi adını alıyordu. Rençberin harmandan aldığı pay, her harman sırasında, borçların ödenilmesine ve aile harçlarına gidiyordu. Yılın geride kalan vaktinde o tarla sahibine yine borçlanıp, tam olarak ona bağılı duruma düşüyordu. Rençberin aynı zamanda hükümet vergilerini ödemesi ve mükellefiyetlerini yerine getirmesi gerekiyordu.

Makı köylülerinin en aşığı tabakaları “karalar” veya “bekaralar” diye adlanıyordu. Bunlar aslında tam iflas edenler ve para veya bir şey karşılığında çalışan köylülerdi. Köyde ağı sömürüsünün ve derebeyliğinin şiddetlenmesi böyle köylülerin sayıca artmasına neden oluyordu. “Bekaralar” kendi emeklerini zengin köylülere veya toprak sahiplerine satıyorlardı, yani para karşılığı çalışıyorlardı. Rençperlerin yani para karşılığı çalışanların ücreti tabiî şekilde ödeniyordu. Bunlara ücretli işçiler de deniyordu. Karalar taahhüt (bahçeler etrafında duvar yapmak, arık kazmak, vs.) veya mevsimlik çalışmak için anlaşma yapıyorlardı.[52] “Karalar”ın en çok 4 veya 5 keçisi ve bir ineğı bulunuyordu. Onlar yalnız biyar için çalışıyorlardı.

Makı Hanlığı’nda Karakoyunlu, Bayındır, Avacık Terekemeleri ve Bayatlar yarı göçebe, Kürtler ise göçebe idiler. Hanlığın 105 bin kişilik nüfusunun 35 bini Kürtlerden oluşuyordu. Türkler Şii, Kürtler ise Sünni idi. Kürtler Şafi ve Yezidi anlayışı benimsemişti.[53]

Makı halkı dört ele, her el de birkaç uruğa bölünüyordu. Yalnız Küresinler (Küresinnüler Kürt değıl Türktür. Bugün Van’da yüzbin civarında Küresinli vardır.) yerleşik yaşam biçimi sürdürüyorlardı. Haydaranlı eli yarı göçebe, Milan,

Zilan ve Celali ise göçebe idiler. Küresinler Karadere mahalındaki Akbulak, Muhur, Malhemli vs. köylerde oturuyorlardı. Çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşıyorlardı.[54] Haydaranlılar temel olarak Türkiye'ye ilgi gösteriyorlardı ve XVIII. yüzyılın ikinci yarısında defalarca Makı hanına karşı ayaklanmışlardı.[55]

Makı Hanlığı'nda hayvancılık diğer hanlıklara nispeten daha fazla gelişmişti. Burada Şeyh Sile, Sedelli, Navır, Nalcılar, Abas pınarı, Ağa Molla İsmayıl, Küresin, Ebagiyye gibi güzel yaylalar ve otlaklar bulunuyordu. Bir zamanlar Moğol hanları yaz aylarını Makı yaylalarında geçiriyorlarmış. Ebagiye yaylasının adını da Abaka hanla ilgili sayanlar vardı.[56] Hanlığın çok iyi kışlaları bulunuyordu. Telimhan, Dambat, Akgöl, Karabulak, Diveç, Sarıç Zengene ve Dem kışlaları vs. Geniş yayla ve kışlaların olması hayvan yetiştirilmesi, özellikle koyunculuğun geliştirilmesi için elverişli koşullar sağlıyordu. Koyunla beraber inek, manda, at, deve vs. besleniyordu. İran vergi toplayıcılarının biriktirdikleri verilere göre hanlıkta 160 bin küçük baş hayvan, 15 bin inek ve öküz, 1200 manda, 500 katır, 8 bin at ve merkep bulunmaktadır.[57] Şunu da göz önünde bulundurmak gerekir ki insanlar az vergi vermek için, hayvanlarının sayısını kasten azaltıyorlardı.

Pamuğun bir kısmı evlerde iplik eğirmek, mitkal (sertçe, ince pamuklu kumaş) ve bez hazırlamak için kullanılıyordu. Pamuktan hazırlanan top kumaştan perde hazırlanırdı. Dağ köylerinde elde edilen yünün ve güzemin (sonbaharda kırkılmış koyun yünü) bir kısmı çorap, kaba yün kumaşlar, halı ve cecim (ev koşullarında dokunan kumaşsı halı) dokumaya, keçe hazırlamaya harcanıyordu. Makı'da dokunanan palaz, cecim, halıları ün kazanmıştı.[58]

Hanlıkta kimi madenler çıkarılıyordu. Madencilik Makı'da gelişmişti. Burada zanaatçılar, demircilik, misgerlik (bakırdan türlü maişet eşyaları yapan), çilingirlik, nalbentlik ve dülgerlikle uğraşıyorlardı. Şehir imalathanelerinde tencere, çanak çömlek, kap-kaçak vs. yaşantı eşyaları, kotan, pulluk, orak, kürek, yaba, tırmık vs.

yapılıyordu.[59]

XVIII. yüzyılda Makı Hanlığı'nda ticaret daha çok meta mübadelesi şeklinde yapılıyordu. Paranın az oluşu onun geniş çapta mübadele aracına ve piyasada da esas devir aracına dönüşmesine imkan sağlamıyordu. Azerbaycan'da gümüşün fazla olmaması fırsatını kullanan Türk tüccarları Azerbaycan'ın sınır şehirlerine külçe ve akçe şeklinde para getirip mal alıyor, onu Türkiye ve Doğu Avrupa'da satıp büyük gelir sağlıyorlardı. Daha XVIII. yüzyılın başlarından itibaren, Türk tüccarları yüzlerce deve kervanı ile Azerbaycan'ın sınır şehirlerine gelip, getirdikleri gümüşten Tebriz zanaatçılarınin yardımıyla yerli sikke bastırıp elde ettikleri parayla mal alıp götürüyorlardı.[60]

Makı Hanlığı feodal ataerkil kurallara dayanılarak yönetiliyordu. Bu ise sosyo-ekonomik gelişimi engelliyordu. Kürt feodalleri ise köylüler için bir felaketi oluşturuyorlardı. Makı Kürtleri çoğunlukla "yezidi" mezhebine itikat ediyorlardı. Bu mezhebe göre hırsızlık, adam öldürmek, yağma suç sayılmıyordu.[61]

Göçebe ekonomisi geride kalmış ataerkil ekonomi idi. Göçebeler yaylaya çıktıklarında, yayladan döndüklerinde ekin tarlalarını çiğniyor, yerleşik halkın malını, yiyeceğini çalıyorlardı.[62]

Kürtlerin saldırılarını bahane eden Osmanlı ve İran kuvvetleri Makı Hanlığı'na saldırılar yapıyorlardı. Makı hanlığında 300 Ermeni ailesi oturuyordu. Bunlardan 250'si Makı şehrinde yaşıyordu.[63]

Hanlık 18 bölgeye ayrılmıştı.

Karadere: Makı şehrinin yerleştiği vadiyi kapsıyordu.

Avacık Bölgesi: Bu bölge Osmanlı sultanları tarafından Mahmudi Kürtlerine verilen ev-ocak söz grubundan adını almıştır. Ev-ocak > Avacık. N. İshagi'ye göre Avacık bölgesi aslında Makı hanlarına bağlı vassal bir hanlık idi. Avacık hakimleri han rütbesi taşıyorlardı; kendilerinin askeri müfrezeleri bulunuyordu.[64] Hatta Rus gezgini ve askeri temsilcisi E. İ. Çirikov ve V. F. Minorski Avacığı yanlış olarak ayrıca bir

hanlık olarak kaydetmişler.[65]

Karakoyun Bölgesi; Aynı bölgenin nüfusu ünlü Karakoyunlu kabilesinin halefleri olsa gerek. Mezhepleri de diğer bölgelerden farklıydı. Hz. Ali'yi Tanrı sayıyorlardı. Karakoyunluların imamı Kirmanşah seyyitleri içinden gönderiliyordu. İmamın etkisi pek çoktu.[66]

Çaldıran Bölgesi: Ünlü Çaldıran savaşı bu bölgede vuku bulmuştur. I. Şah Abbas bölgenin bir kısmını Osmanlılardan geri alabilmişti. Bölgenin diğer bir kısmı, Çaldıran kasabası dahil, Türklerin elinde kalmıştı.

Araskenarı Bölgesi: Adından anlaşıldığı gibi, Aras etrafındaki araziye kapsıyordu.

Çaybasar Bölgesi: Hanlığın Arran kısmında Zengimar nehri etrafında yerleşiyordu.

Çaypara Bölgesi: Akçay bu bölgede sulama kanallarına bölündüğünden böyle ad almıştır. Merkezi Çörs kasabası idi.

Bebecik Bölgesi: Hanlığın mühim ekonomik önemi bulunan kısmı idi.

Elent bölgesi:

Celali ve Milan Yaylaları: Bölge Bayat ayan eşraflarından olan hana bağlı olarak Kürt feodalları tarafından yönetiliyordu.

Keclerat Bölgesi: Hanlığın en küçük bölgelerindedir.

Sökmenabat Bölgesi.

Tamaşalar Bölgesi.

Taşkentler Bölgesi: Bu bölge kalederesiveya Çaldıran bölgesine dahil ediliyordu.

Hoşab Bölgesi.

Mahmudi Bölgesi.

Ebagiye Bölgesi.

Şerur Bölgesi.[67]

Hoşap, Mahmudi ve Ebagiye bölgeleri XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı topraklarına katıldı. Şerur ise Türkmençay Anlaşması'na göre Rusya'ya tabi tutulmuştu, XIX. yüzyıl başlarında son dört bölge istisna, Makı hanlığının 400 köy ve kasabayı oluşturan 14 bölgesi bulunuyordu.[68]

Hanlığın merkezi yönetim organı divanhane idi. Hanın

kendisince yönetilen heyet 7-8 kişiden oluşuyordu. Handan sonra otorite bakımından el hanı (il hanı) ikinci kişi sayılıyordu. Şehir idaresinde kelenter (Farsça büyük demektir), kale beyi gibi görevler bulunuyordu.[69]

Hanlığa dahil bulunan Makı sultanlığı 150 kişi, Çörs sultanlığı 700 kişi, Sökmenabat 40 kişiden ibaret subay çalıştırıyordu.[70] Kaynakların verdiği malumata göre Makı hanının 2000 yaya ve altı askeri vardı.[71] Hanın topçu kuvvetleri de bulunuyordu. Hanın esas gücünü kendine bağlı ordu tabiliğinde bulunan Kürt elleri oluşturunuyordu. İran şahları uzun süre Makı askerlerini direkt olarak kendine bağlayamamışlardı.

Köyü yöneten kişi muhtar, onun yardımcısı da gizirdir. Vergileri toplayanlar ise mübaşir diye adlanıyorlardı. Toprak sahibinin mülkünde-malikanesinde vergiler darğalar tarafından toplanıyordu.

Han sarayında silahdar, ambardar, hazinedar, lala, taya, hanaşagirt, aşpaz, bağban, bahçıvan katırcı, çırakcıbaşı, abdarhanacı, derzibaşı, karavulbaşı, saray müellimi ve diğer görevler bulunuyordu.[72] Hanlıkta mahkeme işleri şeriat yasalarına (fıkıh) dayanılarak yapılıyordu. Ruhaniler bu mahkeme işlerinin ve dinsel işlerin yürütülmesi için muzzd (ecir) yani para alıyorlardı. Diğer hanlıklardan farklı surette Makı hanlığında ruhanilerin etkinliği azdı. Bu da, hanlıkta çok sayıda itikadın, inancın bulunması ve din adamlarının arasında çelişkilerin bulunmasıyla ilgili idi. Bu tür münakaşalar onları halk kitleleri içinde rezil ediyor, otoritelerini azaltıyor ve el (il) yöneticileri ile rekabet yapmalarına imkan sağlamıyordu. Divanhanede yargılananlar ağır cezalara çarptırılıyordu. Tutukluların kulakları ve burunları kesiliyordu.[73] Halkı yıldırmaq için cezalar çoğunlukla halkın gözü önünde yerine getiriliyordu. Tutsaklar deniz düzeyinden 1500 m. yükseklikte bulunan Zincirli kayadan aşağıya bırakılıyordu.[74] Önceden şehir nüfusuna haber veriliyor, aynı gün han tirme diye adlandırılan bir kumaştan giysi giyip yüksek bir yere oturuyordu. Hanın emri ile trompet (boynuz) çalındığında tutsaklardan biri yüksek kayadan aşağıya

bırakılıyordu. Han hapisanesi 1500 yükseklikle bulunan bir mağara idi. Tutsaklar bu mağaraya iple kaldırılıyordu. Yiyecekleri de buraya iple çekiliyordu. Bu hapishaneye gönderilen veya kapatılan tutsakların geri döndüğü çok nadirdi.[75]

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Makı'da İran'da olduğu gibi önceleri mülazım olarak çağrılan savaş askerlerini serbaz başından geçen veya canbaz, canından geçen diye adlandırmaya başlamışlardı. On serbazın başcısı onbaşı ve dehbaşı (deh Farsça on demektir) 50 kişinin başkanı ellibaşı, yüz kişinin başkanı yüzbaşı veya sultan, 800-1000 serbazın başkanı da han olarak adlandırılıyordu.[76]

Her serbaza yılda 30 tümen, subaya ise 400-500 tümen tutarında ücret veriliyordu. Bunun dışında her serbaz günde çeyrek batman ağırlığında ekmek alıyordu. Serbazlar uzun lüleli tüfekler kullanıyorlardı.[77]

Han toplarından ikisi çarklı araba üstünde taşınan ve 2,5 girvenke (1 kg'a yaklaşık) ağırlığında mermi atan top idi. Toplardan üçü ise deve üzerinde taşınan ve yere indirilmeden ateş açan zemburekler idi. Toplar kalenin savunulması amacıyla kalede tutuluyordu.[78]

Makı tüccarları hammaddeleri İstanbul, Kars, Erivan, Gence, Bakü, Tiflis, Hoy ve Tebriz şehirlerine götürüyor, bu şehirlerden hanlık nüfusunun tüketimi için zaruri sanayi ve zanaat malları alıp getiriyorlardı. Hanlığın ilk oluşma döneminde esas ticaret Osmanlı şehirleriyle yapılıyordu.[79] Türk tüccarları yüzlerce develik kervanlarla Azerbaycan'ın sınır şehirlerine, bu arada Makı'ya da gelip alış veriş yapıyorlardı. Onlar çok vakit Anadolu'dan mal yerine külçe, gümüş yahut akçe getiriyorlardı.[80]

Makı sınırında yerleşen Milan, Hayadaranlı ve Celali aşiretlerinin Anadolu'dan gelen ve oraya giden tüccarları soyması Anadolu ile yapılan ticaretin azalmasına neden oldu. Fakat Anadolu'nun ve Makı Hanlığı'nın sınır elleri ve köylüleri arasında pazar alış verışı genişliyordu. Sınır tanımayan Anadolu ve Makı halkı her iki ülkede serbestçe geziyor ve mal mübadelesi yapıyorlardı. Onun için Makı Hanlığı

ile Türkiye'nin sınır elleri arasındaki ticaret bir nevi iç ticaret niteliğinde idi. Anadolu ve Makı'nın birbirine komşu bulunan halkı kendi hammaddelerini kimi vakit de Kars-Bayezit ve İstanbul şehirlerine götürüyorlardı. A. Jobber'e göre sınır halkı ortalama 1 milyon koyunu satış için İstanbul'a götürüyorlardı.[81]

Azerbaycan'ın güney-batı hanlıklarının, bu arada Makı Hanlığı'nın Gürcistan'la ticarî ilişkileri güçleniyordu. Gürcü çarlarının himayesi sonucu gümrük ödemekten muaf tutulan Gürcü tüccarları Gürcistan'da, Rusya ve Avrupa'da üretilen malları Azerbaycan şehirlerine, bu arada Makı'ya getirip karşılığında hammadde alıp götürüyorlardı. Azerbaycan'da gümüşe şiddetli gereksinim olduğunu gören Gürcü tüccarları çok vakit Azerbaycan'a mal-mamül yerine gümüş paralar getiriyorlardı.[82]

XVIII. yüzyılın sonlarında Güney Azerbaycan hanlıklarının, bu arada Makı Hanlığı'nın Rusya ile ticarî ilişkileri genişliyordu. Rusya hükümeti hanlıklardan, Rus tüccarlarının gümrüksüz ticaret yapmalarına izin verilmesini talep ediyordu. Makı Hanlığı'nda Hüseyin Han Bayat Rusya himayesine geçmek istediğinden Rusya'nın bu isteğini kabul etmişti. Hüseyin Han'dan sonra hakimiyete gelen Ali han da Rusya ile gümrüksüz ticaretin yapılmasını savunuyordu.[83] Hanlığın pamuklu ve yünlü ürününün fazla kısmı Rusya'ya ihraç ediliyordu.

Makı Hanlığı Rusya'dan uzakta olduğundan diplomatik ilişkileri zayıftı. Kaynaklardan malum olduğu üzere, Makılı Hüseyin han, Hoylu Caferkulu han, İrevanlı Muhammet han ve Nahçıvanlı Kelbali han İran hükümdarı Feth Ali şaha ve veliaht Abbas Mirza'ya karşı birlikte mücadele vermek üzere anlaşmışlardı.[84]

Ağa Muhammed şah kendi kardeşi Hüseyinkulu Han'ın oğlu Feth Ali hanı kendi veliahdı ilan etmişti.[85] Caferkulu han şaha karşı çıkmak, savaş vermek üzere Seraplı Sadık Han Şeggaki ve Urmiyeli Muhammetkulu Han Afşarla da görüşmeler yapıyordu.[86]

1798 yılında Feth Ali Han'ın Azerbaycan'a seferi sırasında Sadık Han Tebriz'in etrafını, Muhametkulu Han de Urmiye Kalesi'ni güçlendirip Feth Ali şahın askerleri ile savaşa

hazırlanıyorlardı.[87]

Fakat Feth Ali Şah'a karşı ortak direniş pek çabuk bozuldu ve Caferkulu Han Hoy'da dayanamayıp, Makı'ya koştu. Buradan da Rusya generali Knogrring'e mektup yazarak yardım rica etmişti. Fakat Ruslar yardım etmediğinden Caferkulu Han kendi siyaset yönünü değiştirip Osmanlı'nın sınır paşalarına baş vurdu. Anadolu'nun sınır bölgelerinde yaşayan Kürtler Caferkulu Han'ın yardımına geldiler.[88]

1800 yılının Ağustos ayında Süleyman Mirza Gürcistan'a saldırmak niyetiyle Tebriz'den çıkıp, Hoy yolu ile Erivan 'a doğru hareket etti. O cephe arkasındaki itaatsiz hakimleri yatıştırmak amacıyla Aras nehrine yaklaştığı sırada Makı Kalesi'ne saldırdı. Hoylu Caferkulu han ve akrabası bulunan Bayazıt paşanın kuvvetleri de Makılılara yardım ediyorlardı. Abbas Mirza'nın gönderdiği müfreze de başarı kazanamayıp geriye çekilmek zorunda kaldı.[89]

Süleyman Mirza, İbrahim Han Gacar ve Merağa-Tebriz beylerbeyi Ahmet Han Mukaddem Hoylu Caferkulu Han'ı yenip, üçüncü kez Hoy'dan çıkardılar. Pirgulu Han Şambayatlı Hoy hakimi olarak görevlendirildi.[90]

Caferkulu Han tekrar Makı'ya saldırdı. Fakat bu defa da başarısız oldu. O, İran şahına karşı Rus generallerinden yardım istemiş olsa da, boş vaadlerden başka bir şey kazanamamıştı. Bunun üzerine Caferkulu Han Makı Kalesi'nden Mihrap ağaya şunları yazıyordu: "İran'da durumumun nasıl olacağını önceden size bildirmiştim. Bildiğiniz üzere Babahan İran emirlerine nasıl divan tutuyor ve onları tedirgin ediyor. Ben çoktanberi (Rusya'ya) hizmet etmeğe gayret gösteriyordum, yüksek saraydan merhamet mektubunu aldığım da kendi adamlarımla ve tebaalarımın varisi bulunduğum yurdumu terkedip Makı Kalesi'ne gelmiştim. Kendi adamım Şerifali'yi eski baş komutanın yanına gönderip, tüm düşüncelerimi belirttim. O zaman ismi geçen başkandan böyle bir vaad aldım ki, "Elahazretin fermanını bana ulaştıracaktır. Aynı sevindirici ümütlerle Makı'yı terkedip, kendi adamlarımın refakatiyle Köroğlu kalesine geldim, istedim ki, ... Yüce saraydan merhamet alayım. Fakat çoktanberi aynı kalede kaldım. Yüce devletle

Elahazretlerinden henüz ferman alamadım...".[91]

1805 tarihinde Rus askerleri Erivan'ı ve onun etrafını ele geçirmek için yeniden faaliyete geçtiler. General Sisyanov Erivanlı Muhammet hana Rusya'nın himayesi altında bulunması teklifinde bulundu. Muhammet Han İran esaretinden kurtulmak için Rusya'nın himayesini fazla zararlı görmüyordu. Buna göre de İran askerlerine direniş göstermek için Erivan kalesini kuvvetlendirdi ve topların ağzını İran askerlerinin gelecekleri yola yöneltti.[92]

1806 yılında general Sisyanov'un kuvvetleri Erivan'ı almak için hareket ettiler. Fakat Sisyanov'un askerleri İran askeri kuvvetlerince kuşatıldı ve yalnız Hoylu Caferkulu han Dünbüllü'nün yardımı ile kuşatmadan çıkıp geriye çekildi.[93] Sisyanov, Caferkulu Han'la beraber Şeki'ye gitti, kör Muhammet Hasan Han'ı hakimiyetten uzaklaştırıp Caferkulu Han'ı Şeki Han'ı tayin etti.[94] Aynı zamanda Feth Ali şah da Ruslarla ilişki sürdürmesi dolayısıyla Erivanlı Muhammet Han'ı cezalandırarak hanlıktan atıp, yerine Hüseyin Han Gacar'ı yönetici tayin etti.[95]

Makı hanının Rusya'ya meybinden vazgeçmesi sonrası Rus memurları hanlıktaki Ermenileri hana karşı kıskırtmaya çalışıyorlardı. Hele 1805 yılında Makı Ermenileri Rus askerleri Nesvetayev'in Makı'ya gönderdiği Ermeni göçmenlerine vaad etmişlerdi ki, Erivan Rus askerleri tarafından zaptedildiğinde, onlar Makı'yı kendi elleri ile Rus ordusuna teslim edeceklerdi.[96]

Türkmençay Anlaşması sonrası Makı Hanlığı'ndaki dört Ermeni köyünün -Kilse, Dereşam, Dipkendi ve Karakilse'nin-sakinlerini 1828 yılı sonbaharında İrevan'a göndermişlerdi. Varlıklı-zengin Ermeniler Rusya'ya göçmek istemiyorlardı.[97] Türkmençay Anlaşması'na göre Makı Hanlığı İran'ın etkisi altında kalmış bulundu.

1829 yılında Osmanlı Devleti Rusya ile savaşa hazırlandığı sırada Makı'lı Ali Han Türkiye ile anlaşma yapmıştı. 1829 yılının Haziranı'nda Van Valisi Rusya sınırına doğru hareket ettiği sırada kendi askerinin beslenmesi için Makı hanından yiyecek istemiştir ve Makı hanı Ali han da bu isteği hemen

yerine getirmiştir.[98]

Makı kalesi Anadolu ile Güney Kafkas arasında bulunduğundan Osmanlı hükümeti ona büyük önem veriyordu. Önceleri kaydettiğimiz gibi, Makı Hanlığı arazisinin bir kısmı - Ebagiyye, Yarımtaya, Ayubey, Hoşap ve Dambatı- Osmanlılarca ele geçirilmişti. Bunun karşılığında İran orduları 1821 yılında karşı hücumla geçtiler, Makı hanı Gacar, askerlerini Kale'ye bırakmadı, fakat Osmanlıya karşı savaşta onlarla işbirliği yaptı. 1822 yılında Makı Hanlığı'nın Osmanlılar tarafından fethedilen bölgelerinin geri alınmasında Nahçıvanlıların katkısı ve aktifliği pek çok olmuştu.[99]

İki ay zarfında tek bir yer geri verilmekle kalmayıp, keza Bayazıt, Eleşkürt, Diyadin, Malazgirt, Bitlis, Sir (Muş), Ahlat, Adilcevaz, Erciş ve Hünnis de İran askerleri tarafından ele geçirilmişti.[100]

1822 yılında (1238 H) Türkiye ile İran arasında Erzaketir-Rum'da barış anlaşması imzalandı. Anlaşmanın 3. maddesi uyarınca Makı Hanlığı'ndan Türkiye'ye göçmüş Haydaranlı ve Setgi halkı kendi yurtlarına dönmek isteseler de, Türkiye devleti buna engel olmayacaktı, bu halkın de İran'a geçtikten sonra tekrar Türkiye'ye geri göçmek istediklerinde İran sınır memurları da buna engel olmayacaklardı.[101]

Dr. Ruhengiz A. SULTANOVA

Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü / Azerbaycan.

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 19 Sayfa: 123-132.

Dipnotlar:

[1] İshaki N. İ., "Makı Hanlığının Tarihi Oçerki", Tarih İlimleri Adayı İlm Ünvanını Alma İçin Sunduğu Araştırma Tezi, Bakü 1966.

[2] İshaki, a.g.e., s. 34-35.

[3] A.g.e., s. 40.

[4] Minorskiy V. F., Drevnosti Maku, Petrograd 1916, s. 2-3.

[5] İshaki, a.g.e., s. 42-43.

[6] A.g.e., s. 46.

- [7] A.g.e., s. 51.
- [8] A.g.e., s. 55.
- [9] A.g.e., s. 57-58.
- [10] A.g.e., s. 62.
- [11] A.g.e., s. 64-65.
- [12] Hasankulu İftihari, Arih-e Vekaye Maku, Azerb. Bilimler Akademisi Elyazmalar İnstitutu, 25-11-18154.
- [13] İshaki, a.g.e., s. 68.
- [14] 1747 yılı 21 Haziranda Horasan'ın Habuşan Vilayetinin Fethabat köyünde geleceğin Nadir'i yeğeni Aligulu hanın fetvası ile Yerevanlı Muhamet Bey Gacar, Taremlı Musa Bey Afşar, Urmiyeli Goca Bey Kengerli şahın yatak odasına girip onu katle yetirmişlerdi. Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Mirza Mehti Han Astrabadi, Tarih-e Nadiri.
- [15] Petruşevskiy İ. R., Oçerki po İstorii Feodalnıh Otnoşeniy v Azerbaydjane i Armenii v XVI Naçale XIX vv., Moskova 1949, s. 129; Minorskiy F., Drevnosti Maku, s. 26.
- [16] İshaki, a.g.e., s. 69.
- [17] Tezkiret ül Mülük, Tahran baskısı, s. 76; İshaki, a.g.e., s.70.
- [18] Minorskiy F., Materialı po İzuçeniyu Vostoka, Spb., 1909, s. 4; İshaki, a.g.e., s. 69.
- [19] İshaki, a.g.e., s. 5, 72.
- [20] İshaki, a.g.e., s. 76.
- [21] Amade Jobert, İran'a ve Ermenistan'a Seyahet, Tahran 1943; İshaki, a.g.e., s. 76-77
- [22] İshaki, a.g.e., s. 77.
- [23] A.g.e., s. 77-78.
- [24] A.g.e., s. 78-79.
- [25] A.g.e., s. 79.
- [26] A.g.e., s. 79.
- [27] Petruşevskiy, a.g.e., s. 140, 164.
- [28] Nahçıvan Devlet Müzeyi Elyazmaları f., İnv. 164; İshaki, a.g.e., s. 84.
- [29] İshaki, a.g.e., s. 86.
- [30] Petruşevskiy, a.g.e., s. 37.
- [31] İshaki, a.g.e., s. 92-93.

- [32] A.g.e., s. 92-93.
- [33] A.g.e., s. 94.
- [34] A.g.e., s. 88.
- [35] A.g.e., s. 99-100.
- [36] Dubrovin N., İstoriya Voynı i Vladıçestva na Kavkaze, Spb., 1871, s. 391.
- [37] Petruşevskiy, a.g.e., s. 304.
- [38] Kerim Han Zend'in H. 1190 Muharrem ayı (1775...) tarihli fermanı Nahçıvan Müzesi, İş no. 164.
- [39] İshaki, a.g.e., s. 107.
- [40] Hampa-zengin, varlıklı köylüler.
- [41] Girvenke-1 libre.
- [42] Petruşevskiy, a.g.e., s. 280.
- [43] Sonbaharın son ayında koçların sürüye katılması günüdür. Köylüler (terakimler) bu günde bayram törenini kutluyor ve feodallar "bayramlık" veriyorlardı.
- [44] İshaki, a.g.e., s. 112-115.
- [45] Petruşevskiy, a.g.e., s. 290.
- [46] İshaki, a.g.e., s. 115.
- [47] Reiyat hakkında bkz.: Petruşevskiy, a.g.e., s. 263.
- [48] Köyün tarla ve otlakları 6 eşit kısma ayrılıyordu. Her kısmı denk adlanıyordu. Dirhemin 1/6'sına denk deniliyordu. Bazı köyler 6 denk yeri kurala aykırı surette 4 denke ayrılıyordu. Köyün her dengi üç hampaya ve hampa 4 tırnaga ayrılıyordu. Her hampa yeri eken köylüye "hampa", yarım hampalık yeri ekene "yarı hampa" ve bir tırnaklık yeri eken köylüye "tırnak" diyorlardı. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz.: İshaki, a.g.e., s. 117.
- [49] "Makı Hanlığında Toprak Mülkiyeti", Azərbaycan Dergisi, no. 2, 1961.
- [50] Dubolvin N., İstoriya Voynı i Vladıçestva Russkih na Kavkaze, tom I, kniga II, Sankt- Peterburg 1971, s. 389.
- [51] Renç Farsça zahmet, ber aparma, rençber zahmetkeş demektir.
- [52] Mevsimlik anlaşmaları yılda iki kez olarak ilkbahardan sonbaharın sonuncu ayına kadar ve bir de sonbaharın sonuncu ayından ilkbahara kadar yarılırdı.

- [53] Minorskiy V. F., Kurdı, Petrograd 1915; İshaki, a.g.e., s. 122.
- [54] İshaki, a.g.e., s. 124.
- [55] A.g.e., s. 126.
- [56] Minorskiy, V. F., Turesko-Persidskoe Razgraničenje, Petrograd 1916, s. 37.
- [57] İshaki, a.g.e., s. 138.
- [58] İshaki, a.g.e., s. 140.
- [59] A.g.e., s. 139-140.
- [60] Zevakin E. S., "Azerbaydjan v Naçale XVIII Veka", Obşestvennoe Obsledovaniya i İzuçeniya Azerbaydyana, Bakü 1929, s. 11.
- [61] İshaki, a.g.e., s. 144.
- [62] İshaki, a.g.e., s. 145.
- [63] İftihari, a.g.e., s. 30; AKAK. t VII, s. 510.
- [64] İshaki, a.g.e., s. 147.
- [65] Minorskiy, Turesko..., s. 36.
- [66] İshaki, a.g.e., s. 158.
- [67] İshaki, a.g.e., s. 147, b. -152.
- [68] A.g.e., s. 147 b.
- [69] A.g.e., s. 142-143.
- [70] Tezkiret ül Mülük, Tahran baskısı, s. 76, Kembriç Baskısı, s. 111 a.
- [71] AKAK, t. VII, s. 610.
- [72] İshaki, a.g.e., s. 155.
- [73] İshaki, a.g.e., s. 17.
- [74] Minorskiy V. F., Drevnosti Maku, s. 17; İshaki, a.g.e., s. 156.
- [75] Minorskiy V. F., Drevnosti Maku, s. 17; İshaki, a.g.e., s. 156.
- [76] İshaki, a.g.e., s. 157-158.
- [77] AKAK, t. VII, s. 572.
- [78] AKAK, t. VII, s. 572.
- [79] Zevakin E. S., Azerbaydjan v Naçale XVIII Veka, s. 11.
- [80] Zevakin, a.g.e., s. 11.
- [81] A. Jober, a.g.e., s. 44; İshaki, a.g.e., s. 163.
- [82] AKAK, c. IV, DOK. 95; İshaki, a.g.e., s. 164.

- [83] İshaki, a.g.e., s. 168; AKAK, t. VII, s. 610.
- [84] AKAK, t. III, s. 429.
- [85] Abdullah Mustafa, Menim Heyatımın İzahı veya Gacar Devrinin İçtimai ve İdari Tarihi, Tahran 1333, s. 12, İshaki, a.g.e., s. 171.
- [86] Bakıhanov A. A., Gülistan-ı İrem, Bakü 1956, s. 186.
- [87] Abdurrazak Necefkuşu Bey Dunbulu, Müasirus-Sultaniyye, s. 84; İshaki, a.g.e., s. 172.
- [88] İshaki, a.g.e., s. 173.
- [89] İshaki, a.g.e., s. 174.
- [90] Bakıhanov, a.g.e., s. 186.
- [91] AKAK, cilt III, s. 854-855.
- [92] Seyit Nefisi, İran'ın İçtimai ve Siyasi Tarihi, Tahran 1335, s. 34; İshaki, a.g.e., s. 176.
- [93] Nefisi, a.g.e., s. 324; İshaki, a.g.e., s. 178.
- [94] Abdül Letif Efendi, Şeki Hanlarının Çeşitli Tarihi, Bakü 1926, s. 12.
- [95] İshaki, a.g.e., s. 178.
- [96] AKAK, t. VII, s. 631, 855.
- [97] İshaki, a.g.e., s. 182.
- [98] AKAK, t. VII, s. 801, 804.
- [99] Nahçıvan Devlet Müzesi, inventar no. 164.
- [100] İshaki, a.g.e., s. 188.
- [101] İshaki, a.g.e., s. 188. Taryhy makalalar